

Чернявська О. К.

Університет митної справи та фінансів

ЖАНР ХУДОЖНЬОЇ АВТОБІОГРАФІЇ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

У статті аналізуються українські літературознавчі студії, присвячені теоретичному осмисленню жанру художньої автобіографії. Основну увагу зосереджено на двох питаннях: термінологічному апараті дослідження жанру художньої автобіографії та питанні статусу і місця автобіографії в системі художньо-документальних жанрів. Акцентовано на доцільності використання терміну «мемуарна автобіографія», як такого, що фокусує увагу на потужному мемуарному компоненті у його тісному взаємозв'язку з домінуючим автобіографічним началом. Цей термін видається науково коректним, оскільки на перший план виводить видову генологічну ознаку – автобіографію – і другим планом уточнює її супутні жанрові особливості – наявність мемуарного компоненту. Таке формулювання вдало відображає специфіку творів, у яких опис особистої долі автобіографічного героя супроводжується зовнішньо-подієвими деталями його життя. Формулювання подібного типу мають широкі можливості для відображення розмитості та рухливості меж автобіографічного жанру, його високу здатність до синтезу з іншими жанрами.

Іншим досліджуваним аспектом є питання статусу і місця автобіографії у системі художньо-документальних жанрів. Стверджується продуктивність розгляду автобіографії як самостійного жанру, не підпорядкованого жанровому полю мемуарів – тобто автобіографії як специфічної художньої форми оповіді про себе з власними жанровими та сюжетотворними особливостями. Слід говорити про синтезування, взаємовплив, перетікання, накладання, контамінацію жанрів автобіографії та мемуарів і спосіб такої взаємодії визначатиме жанровий вигляд конкретного художнього твору.

Перспективною для розкриття специфіки автобіографії розглядається концепція мета-жанру. У межах цієї концепції метажанр представлений розгалуженою системою жанрів, багаторівневим утворенням, генологічну матрицю якого утворюють автобіографія, мемуари, листи, щоденники, записні нотатники, некролог. Іншими компонентами матриці можуть бути не тільки різні жанри, а і комунікативно різносферні елементи. Метажанр у такій трактовці є новочасною образною моделлю, проте видається можливим її застосування не тільки до сучасної автобіографії, а і до класичних її зразків.

Ключові слова: автобіографія, мемуари, жанр, метажанр.

Постановка проблеми. Від завершення минулого століття і дотепер жанр художньої автобіографії незмінно знаходиться у мейнстрімі літературного процесу. Про це свідчить кількість авторів, що працюють у цьому жанрі: це письменники (Е. Гілберт «Їж, молися, кохай» (2006)), політики (М. Тетчер «Автобіографія» (2013)), відомі у різних сферах люди – Р. Бренсон «Втрачаючи невинність» (1999), Ш. Осборн «Моя автобіографія» (2005), М. Обама «Становлення» (2018), Д. Біркін «Щоденник мавпочки» (2019) і це далеко не вичерпний перелік.

Причини популярності автобіографії одні дослідники вбачають у «використанні автофікції як специфічної форми постмодерного письма» [11, с. 40], інші пов'язують її із завданнями і потребами літератури [3, с. 243].

Наведені спостереження є слушними, та видається важливим ще один аспект. Сучасна автобіографія існує у контексті епохи «постправди», епохи повсюдного використання соціальних медіа. Відтак при подачі інформації акцент робиться не на самому факті, а на способах його медійного оформлення та інтерпретацій. Сучасний читач живе у дуже насиченому інформаційному потоці, де межа між фактом і вимислом нестійка, де різні інтерпретації одних і тих же подій спрямовуються на маніпулювання його думками, почуттями і навіть діями. За таких реалій читач шукає сталі орієнтири, одним з яких є автобіографія як «людський документ», побудований на фактологічній основі. Читач скеровує свій інтерес на життя *реальної* людини, *реальні* події, *реальні* почуття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Літературознавці не лишаються осторонь ключових тенденцій, що видно з низки робіт, виданих останніми роками у Європі [21–27]. Українські спеціалісти також активно працюють у цьому напрямку. Від початку незалежності напрацьовано певний масив наукових розвідок про автобіографію у формі дисертацій [1; 5; 10], монографій [2; 17] та статей [4; 7; 9; 11; 19; 20]. Жанр художньої автобіографії досліджується на матеріалі національних літератур із застосуванням різних підходів: дискурсивного, наратологічного, синергетичного, літературознавчі підходи доповнюються психоаналітичним, соціологічним, гендерним.

Активно працює наукова школа О. А. Галича, яка досліджує автобіографію у контексті корпусу нефікційної літератури. Представниця цієї школи Т. Ю. Черкашина здійснює вивчення жанрової системи нефікційного письма і місце автобіографії у цій системі. Дослідниця оперує поняттями «мемуари», «автобіографія», «мемуарно-автобіографічна проза». Вона акцентує увагу на двох генологічно важливих моментах: невпорядкованому використанні термінів «мемуари» та «автобіографія» і зарахуванні мемуарів, автобіографії та мемуарно-автобіографічної літератури до мемуаристики [18, с. 6].

Незмінну цікавість колег викликають роботи А. Г. Цяпи [13–15]. Він досліджує специфіку автобіографічного жанру через призму комбінування історико-літературного та філософського інструментаріїв. Застосовує до автобіографії концепцію М. Бахтіна щодо позазнаходжуваності автора. Дослідник яскраво демонструє естетично-філософський механізм об'єктивації автобіографічного героя. Художність автобіографії, слушно зазначає він, проявляється через відокремлення, відрив автора-творця від створеного за власною подобою героя [13, с. 4]. Позиція автора як відстороненого споглядача породжує зовнішню точку опори, яка виконує завершальну естетичну функцію [14, с. 177].

Концепція позазнаходжуваності впевнено доводить свою ефективність щодо автобіографії, оскільки розкриває її художню природу і надає можливість дослідити інстанції автора, оповідача та героя. Її застосовують й інші дослідники [1; 5]. Проте у сучасних роботах щодо головних рис автобіографії можна зустріти твердження на кшталт «тотожності автора, наратора та головного героя твору» [10, с. 6]. Тим більш дивними виглядають подібні твердження у професійній справочній літературі, яка за визначенням має демонструвати зважений академічний підхід до трактування

термінів. У Літературознавчій енциклопедії (2007) автобіографія визначається як «літературно-документальний жанр, головним героєм творів якого вважається сам автор» [6, с. 19]. Подібні випадки надзвичайно актуалізують необхідність створення ґрунтовного літературознавчого видання, яке відображало би сучасні виважені підходи до трактування термінів та концепцій.

Помітними в українських літературознавчих студіях є роботи О. А. Рарицького. Він тлумачить автобіографію подвійним чином: як великий художній твір, що відображає ключові події та етапи духовного формування особистості. Поряд із цим традиційним тлумаченням дослідник пропонує цікавий підхід – зарахувати до автобіографії малі наджанрові генологічні утворення, які є синтезом ділової та художньої автобіографій. Такий підхід продиктовано визнанням того факту, що письменницькі автобіографії українських шістдесятників (В. Стуса, Н. Світличної, Григора Тютюнника, В. Діденка) складно вписуються в усталені та загальноновизнані норми [8].

Роботи О. А. Рарицького акцентують надзвичайну гнучкість автобіографічного жанру: здатність автобіографії вбирати та адаптувати не тільки різножанрові, а й комунікативно різносферні елементи. Ця здатність, як переконливо показує дослідник, демонструє, що автобіографія є самостійним художнім явищем і має розглядатись відокремлено від масиву мемуарної літератури [8].

Постановка завдання. Отже, як бачимо, українські автобіографічні студії ставлять низку проблемних питань, які потребують наукової уваги та дослідження. Це насамперед «невиробленість вітчизняного понятійно-термінологічного апарату» [16, с. 212], на що звертають увагу не тільки Т. Ю. Черкашина, а й інші дослідники. Це питання щодо статусу та місця автобіографії в системі художньо-документальних жанрів. Дослідити їх у межах однієї статті, звичайно, не є можливим. Проте можливо сфокусуватись на конкретних аспектах. **Метою даної статті** є аналіз поглядів українських літературознавців на: 1) термінологічний апарат дослідження жанру художньої автобіографії та 2) статус і місце автобіографії в системі художньо-документальних жанрів.

Виклад основного матеріалу. Т. Ю. Черкашина комплексно аналізує українську спогадову літературу та її жанрову парадигму [18]. Автобіографія розглядається нею як самостійний жанр з власними структурними, тематичними та поетологічними ознаками. Дослідниця правомірно вказує на генологічну близькість автобіографії

до інших форм художньо-документальної літератури: мемуарів, щоденників, записок. Акумулюючи досвід європейських та вітчизняних автобіографічних студій, акцентує увагу на найбільшій генетичній близькості автобіографії до жанру мемуарів. Виявляє низку типологічних ознак, що є спільними для обох жанрів – документальність, фактологічність, ретроспективність, наявність двох часових планів (тоді і тепер), суб'єктивність, концептуальність, екзистенційність [18, с. 6].

Для впорядкування вітчизняного понятійно-термінологічного апарату Т. Ю. Черкашина пропонує термін «мемуарна автобіографія» [16, с. 212]. Вжитий вслід за А. Г. Тартаковським [12], цей термін видається науково коректним, оскільки на перший план виводить видову генологічну ознаку – автобіографію – і другим планом уточнює її супутні жанрові особливості – наявність мемуарного компоненту. Таке формулювання вдало відображає специфіку творів, у яких опис особистої долі автобіографічного героя супроводжується зовнішньо-подієвими деталями його життя. Термін «мемуарна автобіографія» корелює з іншими подібними визначеннями, наприклад, «сповідальна автобіографія» [5]. Формулювання подібного типу мають широкі можливості для відображення розмитості та рухливості меж автобіографічного жанру, його високу здатність до синтезу з іншими жанрами.

Автобіографія осмислюється більшістю українських спеціалістів саме як самостійний жанр, а от щодо її місця в системі художньо-документальних жанрів думки дослідників різняться. Представники школи О. А. Галича розглядають автобіографію як різновид мемуарного письма, при цьому не заперечуючи її жанрову самостійність. Вочевидь, вони розвивають концепцію самого О. А. Галича, який до генологічної системи мемуаристики відносить листи, щоденник, записні книжки, нотатки, літературний портрет, есе, некролог, автокоментар [2, с. 46–48]. До цього масиву Т. Ю. Черкашина додає автобіографію [18]. О. А. Рарицький не погоджується із зарахуванням автобіографії до кола мемуарної літератури. Автобіографія, як і інші форми художньо-документальної літератури, «жодною мірою не вписуються в систему винятково мемуарних жанрів [9, с. 43–44], – вважає дослідник. «Усі вони за певних обставин можуть існувати повноцінно й окремо і слугують незаперечним свідченням жанрових взаємодій, реконструкцій, перекомпонувань у своїй новій якості» [9, с. 43–44]. Твердження О. А. Рарицького видається дуже

слухним, особливо якщо врахувати ключові відмінності між максимально близькими між собою жанрами – автобіографією та мемуарами. Автобіографії властивий фокус авторської рефлексії на «я» автобіографічного героя, тоді як мемуари фокусуються на історичних подіях та персоналіях. Автобіографія зображує «я» на тлі епохи, мемуари – епоху і «я» у її контексті. В автобіографії самооб'єктивація є первинним фактором сюжетоутворення, в мемуарах таким фактором є об'єктивація інших. Все це – відомі відмінності між двома жанрами, але їх сюжетоутворююча функція є ключовою для кваліфікації автобіографії саме як самостійного жанру, не підпорядкованого іншому жанру. Особистісне начало може комбінуватись із суспільним і в такому разі матимемо мемуарну автобіографію. Суспільне начало може комбінуватись з особистісним – у такому разі матимемо автобіографічні мемуари (визначення Т. Ю. Черкашиної). Тобто слід говорити про синтезування, взаємовплив, перетікання, накладання, контамінацію жанрів автобіографії та мемуарів і спосіб такої взаємодії визначатиме жанровий вигляд конкретного художнього твору.

Зняти дискусійність питання щодо статусу та місця автобіографії в системі художньо-документальних жанрів може концепція метажанру О. А. Рарицького. Він трактує художньо-документальну літературу як метажанр, оскільки вона «виявляє різножанрові сегменти, оформлені в єдине й завершене художнє ціле» [9, с. 43]. Метажанр є розгалуженою системою жанрів, багаторівневим утворенням, в межах якого жанри взаємодіють та взаємодоповнюються. Автобіографія, за О. А. Рарицьким (як і епістолярій, мемуари, щоденники, записні нотатники, некролог) є компонентом цієї генологічної матриці. Її іншими компонентами можуть бути не тільки різні жанри, а і комунікативно різносферні елементи. Метажанр у трактовці О. А. Рарицького є новочасною образною моделлю, проте видається можливим її застосування не тільки до сучасних автобіографій, а і до класичних її зразків. Автобіографія у цьому сенсі є вдалим матеріалом для побудови концепції. Вона не існує у «чистому» виді і водночас органічно взаємодіє з різними літературними жанрами і не тільки документального ряду. Наприклад, «Сповідь» Ж.-Ж. Руссо, яку вважають початком (Ф. Лежен) або важливою віхою (Ж.-Ф. Міро, С. Хьюбье) у становленні жанру автобіографії у європейській літературі. «Сповідь» можна розглядати як таку, що належить до метажанру, генологічну матрицю якого складають автобіо-

графія, сповідь, а також мемуари, листи, роман виховання, шахрайський роман. У центрі матриці знаходяться автобіографія та сповідь, як жанри, що головним чином формують сюжет, специфіку інстанцій автора, оповідача та героя, читацьку інстанцію. Поряд із центром матриці розміститься жанр мемуарів, у межах якого показано сучасників Руссо: Дідро, д'Аламбера, Гольбаха, Вольтера, найвищу знать Франції. Периферійну зону генологічної матриці «Сповіді» утворюватимуть листи, що ілюструють перебіг подій у сьомій та восьмій книгах, роман виховання та шахрайський роман. Концепція метажанру О. А. Рарицького, як бачимо, може бути аплікована як до сучасних, так і до класичних зразків автобіографії. Звичайно, вона потребує подальшого дослідження і перевірки художнім матеріалом.

Висновки і пропозиції. Отже, українські літературознавчі студії ставлять проблемні питання щодо генези та специфіки жанру художньої автобіографії. Одним з них є питання термінології,

яка найточніше відобразила б гнучкість та рухливість меж автобіографії. Видається доцільним використання терміну «мемуарна автобіографія», як такого, що акцентує увагу на потужному мемуарному компоненті у його тісному взаємозв'язку з домінуючим автобіографічним началом. Іншим проблемним аспектом є питання статусу і місця автобіографії у системі художньо-документальних жанрів. Продуктивним є розгляд автобіографії як самостійного жанру, не підпорядкованого жанровому полю мемуарів. Автобіографії як специфічної художньої форми оповіді про себе з власними жанровими та сюжетотворними особливостями. Також перспективною для розкриття специфіки автобіографії є концепція метажанру. У межах цієї концепції метажанр розглядається як розгалужена система жанрів, генологічну матрицю якого утворюють автобіографія, мемуари, листи, щоденники, записні нотатники, некролог. Концепція метажанру чекає подальшого розвитку та перевірки конкретним художнім матеріалом.

Список літератури:

1. Гаврилів Т. І. Феноменологія художньої ідентичності. Автореферат дис. доктора філологічних наук 10.01.04 та 10.01.06. Київ, 2009. 39 с.
2. Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи. Луганськ : Знання, 2001. 246 с.
3. Даниліна О. Автобіографія як метажанр сучасної української прози (на матеріалі тексту Артема Чеха «Цього ви не знайдете в Яндексі»). *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 9. С. 242–245. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2012_9_64
4. Даниліна О. В. Автобіографія як метажанр у творчості Оксани Забужко. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2013. № 3. С. 52–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_fi_2013_3_12
5. Ковальова О. К. Специфіка автобіографізму в сповідальному циклі Ж.-Ж. Руссо («Сповідь», «Діалог: Руссо судить Жан-Жака», «Прогулянки самотнього мрійника») : автореферат дис. ... канд. філол. наук: 10.01.04 Дніпропетровськ: АМСУ, 2008. 20 с.
6. Літературознавча енциклопедія: у 2-х т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. К. : Академія, 2007. Т. 1. 607 с.
7. Музика Т. Автобіографічний синерген Василя Барки. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство*. 2016. № 8. С. 102–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnuffl_2016_8_20
8. Рарицький О. А. Автобіографії шістдесятників: художній та фактологічний модули сприйняття. *Питання літературознавства*. 2014. Вип. 89. С. 295–318. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pl_2014_89_29
9. Рарицький О. Художньо-документальна проза як метажанр: проблема рецепції та інтерпретації, особливості вияву й функціонування. *Слово і час*. – 2014. № 11. С. 37–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sich_2014_11_7
10. Сіверська С. Ф. Наративні особливості автобіографічної прози кінця ХХ – початку ХХІ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06 Тернопіль, 2011. 20 с.
11. Скляр Н. В. Синтез фактуальності й фікціональності та автофікція в площині автобіографічного тексту. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. – 2011. № 3 (214). С. 44–50.
12. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. М., 1991.
13. Цяпа А. Г. Автобіографія як проєкція творця та національної літературно-культурної традиції (Улас Самчук, Еліас Канетті) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. 23 с.
14. Цяпа А. Г. Критика Михайла Бахтіна на полях дослідження автобіографічного жанру. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Том 44. 2009. С. 172–179.
15. Цяпа А. Г. Термінологічна парадигма автобіографічного жанру. *ВІСНИК Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Вип. 26. 2006. С. 129–132.

16. Черкашина Т. Ю. Мемуарна, автобіографічна, мемуарно-автобіографічна проза: термінологічний аспект. *Вісник Житомирського державного університету*. Випуск 1 (73). Філологічні науки. 2014. С. 210–214.
17. Черкашина Т. Ю. Мемуарно-автобіографічна проза: українська візія : монографія; за наук. ред. О. А. Галича. Харків : Факт, 2014. 380 с.
18. Черкашина Т. Ю. Українська мемуарно-автобіографічна проза ХХ ст.: жанрова, структурна та ідейно-художня еволюція. Автореферат дис. ... доктора філологічних наук. Київ : 2015. 40 с.
19. Шевців Г. До питання дослідження жанру художньої автобіографії в німецькому літературознавстві. *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*. 2018. Вип. 12. С. 62–71.
20. Шевців Г. М. Сучасний стан дослідження автобіографічної проблематики в гуманітарних науках. *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Сер.: Літературознавство*. 2013. Вип. 1 (1). С. 149–156. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzl_2013_1\(1\)_22](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzl_2013_1(1)_22)
21. Allamand C. Le «Pacte» de Philippe Lejeune ou l'autobiographie en théorie : édition critique et commentaire. Paris : Honoré Champion, 2018. 236 p.
22. Dictionnaire de l'autobiographie. Écriture de soi de langue française. /Françoise Simonet-Tenant (dir.), avec la collaboration de Michel Braud, Jean-Louis Jeannelle, Philippe Lejeune et Véronique Montémont. Paris : Honoré Champion, 2017. 848 p.
23. Handbook of Autobiography / Autofiction / Edited by Martina Wagner-Egelhaaf, Berlin / Boston : Walter de Gruyter GmbH, 2019. 2199 p.
24. Lecarme-Tabone E., L'autobiographie des femmes. *Fabula-LhT*, n 7, 2010. URL: <http://www.fabula.org/lht/7/lecarme-tabone.html>
25. Lejeune Ph. Autogenèses, les brouillons de soi, 2, Paris: Les Éditions du Seuil, coll. Poétique, 2013. 432 p.
26. «Moi public» et «Moi privé» dans les Mémoires et les écrits autobiographiques du XVIIe siècle à nos jours /sous la dir. de Rolf Wintermeyer, en collab. avec Corine Bouillot Mont-Saint-Aignan, Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2008. 443 p.
27. Plamondon J.-F. Figurations autobiographiques. Turin: Libreria Stampatori, 2011. 196 p.

Cherniavska O. K. GENRE OF ARTISTIC AUTOBIOGRAPHY: PROBLEMAL ASPECTS OF UKRAINIAN REFLECTION

The article analyzes Ukrainian literary studies devoted to the theoretical understanding of the genre of artistic autobiography. The main focus is on two issues: the terminological apparatus of the study of the genre of artistic autobiography and the status and place of autobiography in the system of artistic and documentary genres. Emphasis is placed on the appropriateness of using the term 'memoir autobiography' as one that focuses on a powerful memoir component in its close relationship with the dominant autobiographical component. This term seems scientifically correct, because it brings to the fore a specific genealogical feature – an autobiography – and in the background clarifies its accompanying genre features – the presence of a memoir component. This formulation successfully reflects the specifics of works in which the description of the personal destiny of the autobiographical hero is accompanied by external events of his life. Formulations of this type have ample opportunities to reflect the blurring and mobility of the boundaries of the autobiographical genre, its high ability to synthesize with other genres.

Another aspect studied is the status and place of autobiography in the system of art and documentary genres. The productivity of considering autobiography as an independent genre, not subordinated to the genre field of memoirs – that is, autobiography as a specific artistic form of a story about yourself with its own genre and plot features. We should talk about the synthesis, interaction, flow, overlap, contamination of the genres of autobiography and memoirs, and the method of such interaction will determine the genre of a particular work of art.

The concept of the meta-genre is considered promising for revealing the specifics of the autobiography. Within this concept, the meta-genre is represented by an extensive system of genres, multilevel structure, the genealogical matrix of which consists of autobiography, memoirs, letters, diaries, notebooks, obituaries. Other components of the matrix can be not only different genres, but also communicatively diverse elements. The meta-genre in this interpretation is a modern figurative model, but it seems possible to apply it not only to modern autobiography, but also to its classical examples.

Key words: *autobiography, memoirs, genre, metagenre.*